

УДК 331.522.4:330.837

О. Ю. ГУЛЕВИЧ,
кандидат економічних наук, доцент,
в. о. завідувача кафедри
фундаментальних економічних дисциплін,
Національна академія статистики, обліку та аудиту

Трудовий менталітет як інституціональний індикатор соціально-економічного розвитку суспільства

Досліджено особливості національного трудового менталітету як неформального інституту ринкової економіки, що визначає вектори соціально-економічного розвитку суспільства; розглянуто умови становлення трудового менталітету ринкового типу в Україні; визначено фактори оновлення національного трудового менталітету та ціннісні орієнтири на розвиток конкурентоспроможності у сфері праці.

Ключові слова: інституціональний індикатор, неформальні інститути, менталітет, трудовий менталітет, трудова свідомість, трудова поведінка, конкурентоспроможність.

Постановка проблеми. Вирішення питання про джерела і чинники соціально-економічного розвитку в економічній науці є ключовим з часів її зародження і розвитку. Сучасні економісти – прибічники популярного інституціонального напрямку – стверджують, що саме “інституції визначають довготермінове функціонування економік” [1, с. 150]. Цей висновок ґрунтується на дослідженнях Світового банку, які підтверджують, що країни з неадекватною економічною політикою, але якісним інституціональним середовищем розвиваються у середньому вдвічі швидше, ніж країни зі зворотною комбінацією рівнів якості відповідних чинників [1, с. 137, 176]. Цю ж саму тенденцію також підтвердило дослідження, яке встановило, що міра впливу інституціонального індикатора на темпи збільшення реальних доходів на одну особу населення виявилася майже вдвічі вищою, ніж міра впливу політичних індикаторів [2, с. 57].

Як відомо, неформальні інститути – це загальноприйняті звичні стереотипи і норми поведінки, що є в індивідуальній і суспільній свідомості, які дуже повільно змінюються. Ці зміни хоча й повільні (30–50 років), але ефективні і значимі. Саме зміни неформальних інститутів можуть стати передумовою для соціально-економічного розвитку.

Так, на думку відомого в світі українського економіста М. Туган-Барановського, психологічні почуття людини, у тому числі патріотизм, релігія, мораль, національна самосвідомість, характер, духовний склад та інші чинники “негосподарського роду”, спроможні бути наймогутнішими силами розвитку господарської діяльності, а нематеріальні цінності є більшим рушієм, ніж матеріальні потреби [3, с. 63]. Виходячи з уявлень видатного мислителя психологічні чинники (менталітет) можуть бути вагомим силою економічного розвитку країни.

На нашу думку, серед неформальних інститутів ринкової економіки важливе місце посідає трудовий менталітет. Саме з мотивацією працівника до ефективної трудової діяльності, формуванням трудової свідомості ринкового типу пов'язуються резерви трудової активності, джерела економічного зростання країни та її конкурентоспроможності. Результати наукових досліджень у сфері праці свідчать, що труднощі у реалізації соціально-економічних реформ пов'язані з особливостями українського трудового менталітету, необхідністю його якісного оновлення у напрямі орієнтації на розвиток конкурентоспроможності у трудовій сфері.

© О. Ю. Гулевич, 2015

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На недооцінку чинника ментальності в процесі праці звертали увагу у своїх дослідженнях такі українські вчені як М. Долішній, С. Злупко [4], А. Чухно [2]. Розробленням концептуальних положень та практичних рекомендацій щодо ринкової адаптації трудового менталітету займалися Д. Богиня та М. Семикіна, важливим і вкрай цінним результатом досліджень яких стала монографія “Ментальний чинник у сфері праці: проблеми теорії та практики” (2003 р.) [3]. Серед досліджень сучасної вітчизняної економічної науки про працю важливе місце належить мотиваційним дослідженням у сфері праці А. М. Колот [5].

Водночас недостатньо дослідженим є соціально-економічний ефект від типової для українського суспільства трудової поведінки, особливості національного трудового менталітету, його сильні і слабкі сторони з точки зору впливу на конкурентоспроможність економіки. Цілісне концептуальне бачення трудового менталітету в Україні поки не сформоване. Натомість складність і важливість досліджуваної проблеми вимагає чіткого системного підходу до її вивчення.

Метою дослідження є аналіз особливостей національного трудового менталітету як інституціонального індикатора соціально-економічного розвитку суспільства, умов і чинників трансформації трудової свідомості у новому соціально-економічному бутті.

Виклад основного матеріалу. Поняття “менталітет” через ідеологічні причини довго знаходилось поза межами уваги вітчизняних науковців. В українській мові навіть немає аналогу поняття “mentality”. Цей термін запозичили у зв'язку з відсутністю розробок аналогічної категорії соціальними науками, які довго розвивалися в контексті марксизму. Ідеологія радянських часів вважала не обов'язковим досліджувати свідомість, оскільки кожна людина розглядалася як об'єкт пропаганди, а термін “свідомий” у виробничих характеристиках працівників фактично означав відсутність самостійного погляду на світ. Марксистська теорія надмірно завищувала значення засобів праці та виробництва, і водночас поза її межами залишався той факт, що люди не лише працюють у сфері суспільного виробництва, а й живуть певним особистим життям, якому притаманні психоемоційні почуття, національна культура, сила трудових традицій, прояв національного характеру, тобто певний менталітет. Отже, до дослідження цього поняття повернулись у зв'язку з ринковими перетвореннями національної економіки. При цьому до визначення поняття “менталітет” застосовуються різні підходи. На підставі вивчення вітчизняних та зарубіжних джерел можна дійти висновку, що термін “менталітет” відображає комплексний показник рівня цивілізованості народу, його розуму та інтелекту, світосприйняття, охоплює різні рівні соціальної дійсності, є складовою характеристик як різних соціальних суб'єктів (соціальних груп), так і окремого індивіда [6, с. 180]. Менталітет завжди виступає індикатором якості трудового потенціалу, отже є сенс говорити про трудовий менталітет. Як вважають Д. Богиня та М. Семикіна, трудовий менталітет є “соціально-економічною категорією, яка узагальнено відображає рівень національної трудової свідомості суспільства, соціальних груп та верств населення, окремих індивідів, сприйняття сенсу трудової діяльності, ціннісні орієнтації, інтереси, потреби, які зумовлюють спонукальні мотиви певної трудової поведінки” [3, с. 57]. В контексті інституціонального економічного підходу ми пропонуємо під поняттям “трудовий менталітет” розуміти загальну для певної етнічної спільноти людей сукупність характеристик трудової поведінки або мислення, за допомогою яких можна оцінювати та прогнозувати психологічні, соціально-економічні, політичні реакції людей на певні події, явища, процеси. Трудовий менталітет спроможний впливати на хід економічних процесів, сприяти їх прискоренню чи гальмувати їх. Критичний аналіз національного трудового менталітету потрібен, перш за все, для пошуку шляхів якісного оновлення трудового менталітету працівника, якого потребує побудова високорозвиненого суспільства.

Формування трудового менталітету завжди відбувається у певному соціокультурному контексті. При цьому, як відомо, особливості національного трудового менталітету, його позитивні і негативні риси визначає сукупність

історичних, політичних, географічних, соціокультурних, релігійних та інших чинників. Отже, сліпе копіювання зарубіжної теорії і практики формування трудового менталітету працівника не принесе бажаного ефекту, оскільки, як відомо з історичної економічної школи, яка уособлює соціально-історико-економічний підхід до вивчення конкретних національних процесів і явищ (Ф. Ліст), а тому підсилює положення інституціоналізму, слід враховувати історично зумовлені етнопсихологічні і національно-культурні особливості менталітету.

У західній економічній науці на зміну доктрині “людини економічної” (класична школа і тейлоризм), згідно з якою людина реагує переважно на матеріальні стимули, з середини ХХ століття остаточно прийшла доктрина “людини соціальної”, якої дотримуються сучасні представники “школи людських відносин”. Її принципова відмінність полягає в іншому трактуванні трудової свідомості і трудової поведінки людини: працівник знаходиться під впливом складного комплексу чинників, які різною мірою спроможні мотивувати до ефективної праці. На нашу думку, така переорієнтація на користь соціалізації і психологізації у сфері трудових відносин має певні обмеження, зокрема, вона чітко діє в умовах розвинених економік, де у більшості людей потреби матеріального порядку задоволені, що не можна сказати про сучасну Україну. Важливим показником економічного розвитку країни, згідно із законом Енгеля, є частка витрат домогосподарств на продовольчі товари. Чим менше відсоток цих витрат, тим вище рівень розвитку країни. Однак структура споживчих витрат домогосподарств України свідчить про високу частку витрат на продовольчі товари (табл. 1).

Таблиця 1

**Структура грошових витрат домогосподарств
(у середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство,
% від загальних витрат)**

Роки	2000	2012	2013
Показники			
Споживчі грошові витрати, у т. ч.	91,9	90,0	89,4
– на продовольчі товари	62,7	52,8	52,6
– на непродовольчі товари та послуги	29,2	37,2	36,8

Джерело: розраховано за [7]

Поза увагою західних науковців залишається вплив на трудовий менталітет зовнішніх чинників – рівня інфляції, стану економіки, ситуації на ринку праці. Натомість в Україні в умовах низьких стандартів життя значна частина працівників орієнтується на матеріальні стимули, а трудова свідомість українців закономірно спрямована на задоволення потреб матеріального порядку.

Для трудової поведінки ринкового типу можна визначити такі загальнови-знані риси трудового менталітету: визнання права власності на свою робочу силу; високий рівень самодисципліни; здатність до адаптації, інновацій, перенавчання; прагнення підвищувати свою конкурентоспроможність на ринку праці; економічне мислення, орієнтація на високу оплату праці та задоволення різноманітних потреб. Однак масове поширення таких якостей серед населення України не фіксується, що можна пояснити, перш за все, історичними обставинами. Мається на увазі розташування України між Сходом і Заходом, багатовіковий період бездержавності та розчленованості народу. Відмінності у трудових традиціях, які обумовлені результатом дії географічних, історичних, соціокультурних та інших умов, пояснюють розбіжності трудового менталітету населення в окремих регіонах України, природу виникнення позитивних і негативних рис трудової свідомості. Так, існують суттєві відмінності між Правобережною та Лівобережною Україною, іншими регіонами, не кажучи вже про Галичину. Пояснюється це тим, що Лівобережжю

бережна Україна увійшла до складу Російської імперії у 1654 р., Правобережна – у 1794 р., а Галичина – лише у 1939 р., що, звичайно, спричинило формування у ній іншої ментальності. Зокрема, на трудову свідомість галичан не могли не вплинути західноєвропейська культура, насамперед австро-німецька та польська, католицька церква. Водночас наддніпрянці близькі до східноєвропейської культури та свідомості. Для населення Галичини більш характерні такі трудові риси як індивідуалізм, працелюбство, слухняність, вміння господарювати, економити і розподіляти результати своєї праці. Водночас населення Центральної, Південної та Східної України, яке за історичних умов віддавало перевагу соціальному визволенню над національним, більшою мірою характеризується такими рисами як колективізм, анархізм, віра у доброго та мудрого господаря і меншою мірою – висловленням національних і патріотичних почуттів, звичкою до інтенсивної, наполегливої праці.

Наслідком козацько-селянської основи українського народу стали риси правового нігілізму, необов'язковості, прагнення до індивідуальної свободи, що межує з анархією, соціальна пасивність, які і сьогодні можна вважати одними з ознак українського менталітету. В. А. Потульницький зазначає, що українському народові притаманна перевага емоційності над волею та інтелігентністю, де з надмірної чуттєвості випливає мінливість симпатій, орієнтацій та ідей, легка запальність і швидке остигання, схильність до романтизму, брак витривалості і послідовності праці, оскільки увага розпорошується весь час під впливом нових емоційних подразників. Слов'яни взагалі, й українці зокрема, схильні до безмежного захоплення, піднесення, однак після першої невдачі зневірюються у можливості остаточного успіху і так само швидко переходять до стану цілковитого знеохочення до подальшої праці. Така риса є результатом чуттєвого, а не раціонального мислення українця, що перешкоджає утриманню внутрішнього ладу, стабільності, гальмує процес мислення та діяльності [3, с. 148]. Наслідком багаторічного російського експансіонізму, кріпацтва, коли українцям було небезпечно виявляти свої національні почуття, стало утвердження інтравертних якостей, поширення невіри у можливість своєю працею змінити свій добробут. Такими історичними особливостями трудового менталітету пояснюється значно менша, ніж у Західній Україні, масова соціально-політична і трудова активність, а також трудова мотивація і мобільність населення на території Центральної, Південної та Східної України.

Негативний відбиток у трудовому менталітеті часів командно-адміністративної економіки обумовлений такими радянськими традиціями: трудове виховання на прикладах “голого ентузіазму”, зрівнялівка у потребах та оплаті праці, відсутність стимулювання праці в залежності від конкретного внеску і, як наслідок, трудова апатія, неповага до збереження робочого часу, що не можна уявити у трудовій поведінці “білих чи синіх комірців” Заходу. І сьогодні вітчизняна практика соціально-трудових відносин містить численні приклади недооцінки людської гідності, людських потреб та інтересів. Крім того, проблеми у соціально-трудовах відносинах створює така негативна риса як соціальна заздрість. Вона є наслідком тривалої зрівнялівки в оплаті праці і на побутовому рівні часто проявляється у неприйнятті чужого матеріального добробуту, нестримному бажанні знати подробиці про доходи колег, сусідів, керівництва, неготовність миритися з тим, що хтось поруч має більше й живе краще. Психологічною перепоною до формування ринкового трудового менталітету є також збереження відсутності реального економічного мислення, тобто здатності робити свідомий оптимальний вибір виходячи з наявних обмежених ресурсів і можливостей, оскільки тривалий час економічне мислення притуплялося міфами про пріоритет державних інтересів над особистими інтересами людини.

Отже, маємо підстави вважати, що формування в Україні трудового менталітету ринкового типу з погляду на історичні та соціально-економічні обставини має довготривалий характер.

На нашу думку, запровадження соціометричних досліджень (вимірювання соціальних установок людей) та використання їхніх результатів у розробленні

заходів регулювання соціально-трудова відносин як на макрорівні, так і на рівні підприємства допомогло б розірвати замкнене коло, по якому Україна поки що рухається до економічного занепаду. Адже світова практика свідчить: основою соціально-економічних перетворень у суспільстві виступають якісні інститути права, моралі, трудової поведінки. І якщо революція відбувається у країні з неякісними інститутами, то закономірно економічний стан після революції неодмінно погіршується.

Україна сьогодні не має національного аналогу “американської мрії”, більшість співвітчизників не вірять у можливість збагачення навіть за умови наполегливих трудових зусиль, що є перешкодою для поновлення ціннісних орієнтацій у сфері праці. Цій зневірі сприяють такі притаманні українському суспільству явища як корупція, тінізація економіки, що призводить до парадоксу зайнятості в Україні: переважна частина працюючих громадян є бідними. Дослідження Інституту демографії Національної академії наук України вказують на суто український феномен — бідність серед працюючих осіб із вищою освітою. Тобто в Україні навіть вища освіта і стабільна робота не гарантують рівень доходів, що дозволив би гідно утримувати родину [8, с. 2].

Серед багатьох чинників оновлення національного трудового менталітету вагоме місце належить соціально-економічним та фінансовим важелям, від яких залежить стан зайнятості, ситуація на ринку праці, рівень життя населення. Без забезпечення фінансової стабільності у суспільстві, як свідчить зарубіжний досвід подолання наслідків економічних криз (повоєнна Німеччина), неможливо забезпечити успіх соціально-економічних перетворень. Натомість зараз трудовий менталітет населення України орієнтується на стихійне пристосування до жорстких реалій соціально-економічної ситуації.

У таких несприятливих умовах чи не єдиним ціннісним орієнтиром трудового менталітету працюючих громадян повинна стати установка працівників на розвиток своєї конкурентоспроможності у сфері праці.

Висновки. В умовах суттєвої зміни ціннісних орієнтацій, соціально-психологічних реакцій та форм трудової поведінки людей економічна наука і практика відчувають нестачу об’єктивних даних щодо особливостей формування трудового менталітету, його ролі у розвитку економіки, суспільства, методичних рекомендацій, які необхідні для прийняття ефективних управлінських рішень як на рівні підприємства, так і на макроекономічному рівні. Розвиток соціометричних досліджень в Україні є вкрай необхідним, оскільки саме соціометрія надасть можливість скласти чітке уявлення про неформальні інститути, установки трудової поведінки, трудовий менталітет. Дані соціометрії слід покласти в основу розроблення заходів щодо регулювання соціально-трудова відносин на всіх рівнях.

Найпривабливіші моделі економічного розвитку не принесуть бажаного ефекту Україні, якщо не будуть враховані регіональні особливості українського трудового менталітету, його духовність, почуття власної гідності, збереження трудових традицій, критичне осмислення власного та зарубіжного досвіду. Конкурентні переваги економіки і місце України у світових економічних процесах повинні базуватись на сильних сторонах українського трудового менталітету, який допоможе розвивати відповідні сфери економічної діяльності. Якісне оновлення українського трудового менталітету з орієнтацією на розвиток конкурентоспроможності окремого працівника і суспільства в цілому є найбільш ефективним заходом, що дасть змогу Україні увійти до кола цивілізованих країн світу. З іншого боку, ми повинні культивувати якості ринкової трудової поведінки, які наразі відсутні. Зарубіжний досвід переконливо свідчить, що це можливо завдяки соціалізації типових поведінкових установок через головні суспільні інститути сім’ї, виховання, навчання.

Список використаних джерел

1. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт. — К.: Основи, 2000. — 198 с.

2. Чухно А. А. Інституціонально-інформаційна економіка / А. А. Чухно. – К. : Знання, 2010. – 687 с.
3. Богиня Д. П. Ментальний чинник у сфері праці: проблеми теорії та практики / Д. П. Богиня, М. В. Семикіна. – К. : “Шторм”, 2003. – 382 с.
4. Трудовий потенціал, зайнятість і ринок праці (теорія і практика) / М. І. Долішній, С. М. Злупко, Т. С. Злупко, Т. Б. Токарський. – Львів, 1997. – 340 с.
5. Колот А. М. Мотивація, стимулювання й оцінка персоналу : [навч. посібник] / А. М. Колот. – К. : КНЕУ, 1998. – 224 с.
6. Огірчук В. Г. Традиції та інновації у формуванні українського менталітету // Феномен нації: основи життєдіяльності / За ред. Б. В. Попова. – К. : Товариство “Знання”, КОО, 1998. – 264 с.
7. Статистичний щорічник України за 2013 рік / За ред. О. Г. Осауленка. – К., 2014. – 533 с.
8. Бідність по-українськи // День. – 26.08.10. – С. 2.

Е. Ю. ГУЛЕВИЧ,
кандидат економічних наук, доцент,
и. о. заведуючого кафедрою
фундаментальних економічних дисциплін,
Національна академія статистики, учета и аудита

Трудовой менталитет как институциональный индикатор социально-экономического развития общества

Исследованы особенности национального трудового менталитета как неформального института рыночной экономики, который определяет векторы социально-экономического развития общества; рассмотрены условия становления трудового менталитета рыночного типа в Украине; определены факторы преобразования национального трудового менталитета и ценностные ориентиры на развитие конкурентоспособности в сфере труда.

Ключевые слова: институциональный индикатор, неформальные институты, менталитет, трудовой менталитет, трудовое сознание, трудовое поведение, конкурентоспособность.

O. YU. GULEVYCH,
PhD (Economics), Associate Professor,
Acting Head of Department for Theoretical Economic Disciplines,
National Academy of Statistics, Accounting and Audit

Labor Mentality: An Institutional Indicator of Social and Economic Development

The long-term performance of national economies is dependent on institutional factors and indicators, and the institutional environment, once of high quality, is a driver of social and economic development of countries.

Labor mentality is an important informal institute of the market economy. The cultivated labor consciousness of a nation is regarded as a source of economic growth and competitiveness enhancement of a country.

Results of scientific studies on labor-related issues show that difficulties in implementing social and economic reforms in Ukraine are rooted in the peculiarities of the Ukrainian labor mentality focused on spontaneous adaptation to the severe social and economic realities of the day, and the need for its radical transformation with emphasis on individual competitiveness at the labor market.

The aim of the study is to outline the social and economic significance of labor mentality in Ukraine, to define conditions and factors for transformation of labor consciousness in Ukraine a way to cultivate in Ukrainians the labor mentality that would be appropriate for the labor market.

The most important results and conclusion of the study: as the values, social and psychological reactions and forms of labor behavior are changing, economic theory and practice find themselves short of reliable data about the ways the labor mentality is cultivated, its role in social and economic development, and of methodological recommendations required for taking relevant decisions at company and macroeconomy level.

No economic model, if even the most attractive one, will be capable to bring the wanted effect to Ukraine, when regional peculiarities of the Ukrainian labor mentality, Ukrainian morals and feeling of own dignity, Ukrainian labor traditions and critical rethinking of domestic and foreign practices are overlooked.

Keywords: *institutional indicator, informal institutes, mentality, labor mentality, labor consciousness, labor behavior, competitiveness.*

